

«Картагена нашої провінційності мусить бути зруйнована»: Ю. Шевельов і М. Хвильовий

Безхутрий Ю. М. «Картагена нашої провінційності мусить бути зруйнована»: Ю. Шевельов і М. Хвильовий. У статті з'ясовується специфіка рецепції творчості М. Хвильового визначним українським філологом ХХ століття Ю. Шевельовим (Юрієм Шерехом). Аналіз праць ученого показав, що Ю. Шевельов на відміну від більшості своїх сучасників сприймав М. Хвильового як митця, що порушував у творах загальнолюдські проблеми, вимагав інтелектуально розвинутого читача, шукав шляхів збагачення української літератури досвідом світової, насамперед західноєвропейської культури і літератури, прагнув подолати важкий спадок колоніального статусу України – провінційність культурної свідомості. Останній аспект художньої спадщини М. Хвильового був особливо близьким Ю. Шевельову, відповідаючи його власним світоглядним і творчим позиціям.

Ключові слова: загальнолюдські проблеми, провінційність, високоосвічений читач, культурна свідомість, творчість, світогляд.

Безхутрий Ю. Н. «Карфаген нашего провинциализма должен быть разрушен»: Ю. Шевелев и М. Хвильевой. В статье исследуется специфика рецепции творчества М. Хвильевого выдающимся украинским филологом ХХ века Ю. Шевелевым (Юрием Шерехом). Анализ работ ученого показал, что Ю. Шевелев в отличие от большинства своих современников воспринимал М. Хвильевого как художника, затрагивавшего в произведениях общечеловеческие проблемы, требовавшего интеллектуально развитого читателя, искавшего пути обогащения украинской литературы опытом мировой, прежде всего западноевропейской культуры и литературы, стремившегося преодолеть тяжелые последствия колонияльного статуса Украины – провинциализм культурного сознания. Последний аспект художественного наследия М. Хвильевого был особенно близок Ю. Шевелеву, соответствуя его собственным мировоззренческим и творческим позициям.

Ключевые слова: общечеловеческие проблемы, провинциализм, высокообразованный читатель, культурное сознание, творчество, мировоззрение.

Bezkhutry Y.M. "The Carthage of Our Provinciality Must Be Destroyed": Y. Shevelov and M. Khvylovy. The article deals with the specificity of reception of M. Khvylovy's works by the eminent Ukrainian philologist of the 20th century Y. Shevelov (Yury Sherekh). The analysis of the scholar's works proved that Y. Shevelov (in contrast to the majority of his contemporaries) perceived M. Khvylovy as an artist who in his works touched upon the universal problems, required an intellectually developed reader, sought ways of enriching the Ukrainian literature with the experience of the world culture and literature (especially West European), strived for getting over the grave consequences of Ukraine's colonial status, i.e. the provinciality of the cultural conscience. The latter aspect of M. Khvylovy's artistic heritage was especially dear to Y. Shevelov being in line with his own world-outlook and artistic views.

Key words: universal problems, provinciality, highly educated reader, cultural conscience, creativity, world outlook.

Якщо уважно продивитися іменні покажчики до кожного з трьох томів творів Ю. Шевельова «Пороги і запоріжжя», одразу ж упадає в око, що найчастіше вчений у своїх працях звертається до двох імен – Тараса Шевченка і Миколи Хвильового. Саме ці дві постаті – одна в ХІХ, друга в ХХ сторіччях, на думку Ю. Шевельова, зумовили прогрес української літератури, визначаючи напрямок

її розвитку. Але якщо з особистістю Т. Шевченка за великим рахунком усе було зрозумілим, і дискусії дослідник вів швидше про деталі, ніж про засадничі принципи сприйняття великого поета-пророка, то у випадку з М. Хвильовим усе було набагато складніше.

Як дослідник Ю. Шевельов звернувся до творчості М. Хвильового вже через десятиліття після загибелі митця, перебуваючи на еміграції.

І в період «Юрія Шереха» (1943–1956), і в пізніший час Ю. Шевельов багато разів згадує М. Хвильового, особливо там, де говорить про літературний чи культурний розвиток України ХХ сторіччя. Він високо оцінює вплив письменника на цей процес, підкреслюючи по-всюкчас, що саме М. Хвильовому судилося здійснити ті революційні за своєю суттю естетичні зміни, які виводили українську літературу на європейські культурні обшири.

Однак окремих, спеціально присвячених М. Хвильовому праць у Ю. Шевельова лише дві. Перша з них, «Хвильовий без політики» [9:І:57–68], з'явилася 1953 року і вже самою назвою свідчить про свою спрямованість, друга – «Літ Ікара» [9:ІІ:136–184] – оприлюднена вперше як передмова до четвертого тому творів М. Хвильового, виданих у Північній Америці в першій половині 80-х років. Вона написана в період з 1977 по 1982 роки і присвячена пам'флетам письменника, які разом із іншими матеріалами були опубліковані в цьому томі.

Обидві праці, незважаючи на різний обсяг і час написання, становлять собою надзвичайно глибоке дослідження сутності і значення творчості М. Хвильового для української культури ХХ сторіччя. Вони виразно новаторські за думкою і подають читачеві творчу особистість М. Хвильового у неочікуваному, незашаблонізованому вигляді, що так різниться від створеного традиційною критикою канону. Широкий спектр думок, наявних у працях Ю. Шевельова про М. Хвильового, може бути звужений до кількох засадничих тез, що їх науковець послідовно обстоює. Варто виділити, принаймні, п'ять таких тез:

– значення М. Хвильового полягає в тому, що його творчість порушує буттєві загальнолюдські проблеми, а не є простим «відгуком» на скороминущі «теми дня»;

– М. Хвильовий прагнув творити високе мистецтво, яке вимагає високоосвіченого і висококультурного читача; він вів читача за собою, а не плентався за ним;

– М. Хвильовий, шукаючи шляхів подальшого розвитку української літератури ХХ сторіччя, вважав, що така перспектива відкриється лише в тому разі, якщо вона збагатиться досвідом світової, насамперед західноєвропейської культури і літератури;

– М. Хвильовий завжди залишався митцем, він мислив образами й асоціаціями, тому все, ним написане, слід розглядати як художній текст, навіть коли йшлося, здавалося б, про публіцистику;

– М. Хвильовий як політик не був успішним, але як письменник, він відкривав для світу Україну, і не його вина, що йому не дали довести цю справу до кінця.

Усі ці тези з різною мірою повноти й аргументованості присутні в обох статтях, присвячених творчості М. Хвильового. Інколи автор навмисне акцентує той чи той аспект тези, ставлячи його на перше місце і відповідно, приглушуючи інші. Нагадаю, що писав свої праці Ю. Шевельов на еміграції, й атмосфера діаспори з її проблемами накладала на вченого свій специфічний відбиток.

Перша стаття, «Хвильовий без політики», з'явилася як реакція на тлумачення постаті М. Хвильового і його творчості в середовищі української еміграції. Опинившись на Заході, Ю. Шевельов уперше зустрівся з доволі численними публікаціями про М. Хвильового. Однак абсолютна більшість із них була сконцентрована не на художньому складнику спадщини письменника, а на складнику політичному. І в статтях Д. Донцова [4], і в публікаціях Р. Гармаша [2], С. Николишина [7], Ю. Бойка [1], В. Русальського [8], Ю. Дивнича [3] і багатьох інших наголос робився, в залежності від політичної платформи, на якій перебував критик, або на значенні для України знаменитого гасла «Геть від Москви» і на замаскованій антикомуністичності М. Хвильового, або на націонал-комуністичних ідеях, висловлюваних письменником у проєктах «загірної комуни», чи на його нібито чекістському минулому. Художні твори М. Хвильового виступали тут хіба що ілюстрацією цих політичних інтенцій. Природно, що такий підхід, власне, мало чим відрізнявся від підходів вульгарно-соціологічної критики кінця 20-х–30-х років в Україні, яка, звертаючись як до ілюстрації до тих самих творів М. Хвильового, звинувачувала його в антирадянщині, наклепі на комуністичну (соціалістичну) дійсність, зрештою в «українському буржуазному націоналізмі» [5; 6; 10].

Для Ю. Шевельова такий погляд на творчість М. Хвильового був неприйнятним, оскільки свідчив про надзвичайно вузьке розуміння як позиції письменника, так і сутності мистецтва взагалі. Він цінував у текстах М. Хвильового зовсім інше, і саме це інше проходило повз увагу багатьох сучасників Ю. Шевельова. «Про політика Хвильового написано стоси паперу <...>. Про письменника Хвильового за двадцять років після його смерті не написано фактично нічого» [9:І:57], – так починає Ю. Шевельов свою статтю «Хвильовий без політики». Згадавши

епізод із «Арабесок», у якому Хвильовий оповідає Марії свою «автобіографію» і на її питання, що сталося з тим чиновником, який нібито був його батьком, відповідає «Маріє! Ти наївничаєш. Нічого подібного не було. Я тільки приніс тобі запах слова», Ю. Шевельов заявляє: «Скільки критиків М. Хвильового осмішили себе, бо не відчували запаху слова, не розрізняли гри від життя чи може краще сказати гри в житті від життя без гри» [9:І:57]. Для Ю. Шевельова головним у М. Хвильового була здатність виходити за межі примітивного ілюстраторства, не «відбивати життя», а «сотворювати життя». Оця настанова на сотворення дійсності, якій М. Хвильовий віддавався з усією пристрасною свого таланту, часто була причиною непорозуміння між письменником і читачем (чи критиком), які нездатні були відчутися «запах слова», із гідною іншого застосування енергією шукаючи в його творах відгуку «на поточний момент». Прочитавши слова оповідача із «Вступної новели», «Словом, я до безумства люблю небо, трави, зорі, задумані вечори, ніжні осінні ранки... – все те, чим так пахне сумновеселий край нашого строкатого життя», – Ю. Шевельов продовжує: «Патріотично настроєний читач читає про край нашого життя і зразу підставляє Україну. Ще чого доброго почнеться дискусія про те, яку Україну розумів тут М. Хвильовий – радянську чи українську... Гаразд, а чому б не розуміти під цим землею взагалі, а може й не землю, а життя? Світ? Світи?»

Поміж себе ми можемо сперечатися, чи був Хвильовий комуністом, націонал-комуністом чи націоналістом і на скільки відсотків. Якщо ми хочемо познайомити з Хвильовим світ – а я думаю, що світ виграв би від такого знайомства, – нам краще починати не з цих ні для кого не цікавих речей, а з того, що мало на світі в літературі було таких Словолюбів і Життєлюбів, як Хвильовий» [9:І:58–59].

Таким чином, на думку Ю. Шевельова, загальнолюдський зміст творчості митця – ось що робить його цікавим світові. Цей засадничий для Ю. Шевельова погляд – література лише тоді література, коли осмислює онтологічні проблеми буття, художньо проникаючи у їхню сутність, у тій чи тій формі фігурує в його працях постійно, але з особливою виразністю і, додам, актуальністю, прозвучала вона саме в цій, присвяченій Хвильовому, статті.

Ті важливі висновки, які робить Ю. Шевельов, в умовах еміграційного побутування були неочікуваними й новаторськими, як нова-

торськими вони виявилися навіть і для багатьох критиків в Україні кінця ХХ сторіччя.

«Політичні елементи в творчості людей кола Хвильового були, і було б наївно їх заперечувати, – пише він. – Але зводити цю творчість тільки до них, – означає неймовірно збіднювати її і збіднювати нас самих, бож тепер вона належить нам. Людські мотиви всякого повновартісного мистецького твору важать незмірно більше від злободенно-політичних. Царина останніх – не мистецтво, а газета. Мистецтво може скористатися з них, але якщо воно дає використати себе ними, то воно перестає бути мистецтвом» [9:І:66].

Високо оцінюючи загальнолюдські мотиви в творчості М. Хвильового, вважаючи саме їх основою справжнього мистецтва, а М. Хвильового талановитим і яскравим його представником в українській літературі ХХ ст., Ю. Шевельов завершує свою статтю дещо парадоксальним, але надзвичайно важливим підсумком: «Позаполітична сторона творчості Хвильового і його кола мала величезне політичне значення. Тим, що вона виводила українську літературу і українську людину з провінційності і ставила її віч-навіч із світом як рівного партнера» [9:І:67].

І саме це, доводить Ю. Шевельов, дозволяє говорити про неоціненний внесок М. Хвильового в історію української культури.

Свої роздуми над творчістю М. Хвильового Ю. Шевельов продовжив більше як через двадцять років у великій статті «Літ Ікара (Памфлети Миколи Хвильового)».

Як відомо, памфлети М. Хвильового становлять собою видатну сторінку українського культурного, політичного і літературного життя періоду «Розстріляного Відродження» і тодішньою критикою розглядалися переважно як зразки публіцистики. Ю. Шевельов значною мірою руйнує цей стереотип. Він сприймає памфлети М. Хвильового як художні твори, чи радше, як тексти, створені за естетичними законами. Водночас памфлети мають безпосередню дотичність до конкретно-історичних подій і процесів, що відбувалися в Україні двадцятих років ХХ сторіччя.

Аналіз історичних причин і обставин цих подій та появи памфлетів М. Хвильового, здійснений Ю. Шевельовим, вражає своєю глибиною і посутністю. Це швидше соціофілософське дослідження процесів формування тоталітарного суспільства, ніж звичайний історичний коментар. Підкресливши основне і дуже специфічне питання, що обговорювалося на початкових етапах «літературної дискусії»: «масовим чи «олімпійство» в літе-

ратурі, що означало чи писати для масового читача, чи для інтелігентного; і чи письменників треба організовано «добирати» з «мас», чи лишити справді гідних виявитися самим силою своїх талантів, Ю. Шевельов привертає увагу до іншого аспекту проблеми «масовізму», актуальнішому для сьогоденного читача. «Ішлося про ліквідацію егалітарності, породженої революцією, про поновну ієрархізацію суспільства. Масовізм у літературі був тільки відгомонам масовізму революції як такої. Революція зрушила всіх і кожного. Найнижчі і часто найменш освічені шари суспільства претендували на повну рівність і навіть перевагу в стосунках з вищими і більш освіченими. Цю суспільну розгойданість перших років революції треба було вбрати в береги, щоб забезпечити провідне становище талановитим і сильним. Парадоксальним способом Хвильовий, творець позитивного образу «непомітного героя» революції, «кота в чоботях» Гапки Жучок, співець стихійного розмаху революції виступив за «олімпійство», за приборкання розпаношених примітивів. Ще парадоксальніше, він – принаймні в стосунку до літератури, – вимагав того, що стало програмою Сталіна в політиці: формування нової еліти, повернення «революційних мас» назад у політичне й культурне «неіснування». Понад людську свідомість тут діяла логіка історії. Процес поновної ієрархізації суспільства в своїй основі був неминучий. Сучасне суспільство не існує на засадах цілковитої егалітарності, хоч би ці засади й стояли гаслом на політичних прапорах. Інша справа, як Хвильовий уявляв собі цей процес і як його уявляв Сталін. Для Хвильового це було піднесення інтелекту і хисту без утрати того, що маси здобули в революції, для Сталіна – гвалтовне вивіщення нової бюрократії й технократії на ролю озброєних бичем погоничів мільйонів, перетворених на рабів. Відповідно різнилися й методи. <...> Сталінські методи не були ясні в початкові роки літературної дискусії, вони кристалізувалися поступово, і повне усвідомлення їх у пізніший час, на початку тридцятих років, стало, поза всяким сумнівом, однією з причин духовного, а далі й фізичного самогубства Хвильового» [9:II:141–142].

Запропоноване тут Ю. Шевельовим пояснення виступу М. Хвильового проти масовізму як усвідомлення ним необхідності повернення, після хаосу революції, до певної системності, чіткої структурованості споживачів культурного продукту (як от існування «вищої» категорії мислячих читачів), хоча й не

позбавлене певної дискусійності, має право на існування. Тим більше, що сам Ю. Шевельов дотримувався цих поглядів, завжди підкреслюючи наявність «різношарового» читача. Інша річ, що Сталінські методи повернення «революційних мас» назад у «неіснування» для нього, як і для М. Хвильового, були неприйнятними.

Ця логіка привела Ю. Шевельова-дослідника до вияснення основного мотиву трилогії памфлетів, зібраних у книжці «Камо грядеши?» Ним Ю. Шевельов вважає вимогу будувати українську літературу й культуру на інтелігенції, а не на тих неосвічених і напівосвічених селянах і робітниках, що ринули до міста після закінчення громадянської війни і хапалися за письменницьке перо без хисту й без підготовки, зі шкодою для інших фахів. Вимога ця, як зазначалося, була не чужою і для Ю. Шевельова, в усякому разі вона «просвічує» в багатьох його статтях і висловлюваннях, присвячених як українській літературі 20-х років, так і літературі на вигнанні, де проблема художньої якості творів і художньої культури (читай «інтелігентності») авторів відчувалася доволі гостро. Саме тому в аналізі памфлетів Хвильового критик приділяє їй чимало уваги, підкреслюючи, як майстерно Хвильовий-митець одяг свою думку в образи-узагальнення. Ю. Шевельов звертає увагу на те, що Хвильовий намагався говорити про складні теоретико-естетичні проблеми, залишаючись художником, то ж не дивно, вважає дослідник, що такі поняття, як «романтика вітаїзму» чи «азіатський ренесанс» набувають у письменника характеру образів-метафор, мистецьких узагальнень: «Як у символічному вірші, в памфлетах Хвильового <...> поняття стають образами, а образи дістають здатність утрачати чіткість контурів, мерехтити і, в цьому мерехтінні, взаємозаступатися. <...> Памфлети в своїй останній суті виявляються творами літератури, своєрідної лірики» [9:II:155].

Ю. Шевельов звертає пильну увагу на еволюцію, яку проходить образ Європи в памфлетах М. Хвильового від «Камо грядеши?», «Думок проти течії» до «Апологетів писаризму». У «Камо грядеши?» це нерозшифрована психологічна категорія, у «Думках проти течії» теж цілком умовне поняття, це, цитує Ю. Шевельов М. Хвильового, «ідеал громадської людини», «європейський інтелігент у найкращому розумінні цього слова», «це, коли хочете, – знайомий нам чорно-книжник із Вюртембергу, що показав нам грандіозну цивілізацію і відкрив перед нами

безмежні перспективи. Це – доктор Фавст, коли розуміти його як допитливий людський дух». Отже, твердить учений, термін «Європа» вжито тут не в географічному чи політичному сенсі, а як рівнозначний до поняття Фауста, тобто знову ж таки в сенсі умовному, психологічному за суттю. Славнозвісна формула М. Хвильового «Ви питаєте, яка Європа?! Беріть яку хочете: минулу – сучасну – буржуазну – пролетарську, вічну – мінливу», підкреслює Ю. Шевельов, усупереч тлумаченням супротивників і цькувальників М. Хвильового, стосувалася тільки і виключно до фаустівського типу світосприйняття. На жаль, зауважує Ю. Шевельов, саме ця фраза була вихоплена з контексту й перетворена, стараннями Кагановичів, Кириленків, Коряків, Хвиль та іже з ними, на пункт політичного звинувачення.

Однак в «Апологетах писаризму» образ-гасло Європа поступово зазнає кардинальних змін, уважає Ю. Шевельов. «Якщо перед тим йшлося про певний психологічний тип, тільки умовно асоційований з географічною Європою, про Шпенглерів образ Фавста як представника певного типу культури, тепер будь-які переклики з Шпенглером зникають, образу Фавста більше нема, а Європа з'являється в усій своїй історично-географічно-культурній конкретності як орієнтир, як дороговказ («наша орієнтація – на західноєвропейське мистецтво, на його стиль, на його прийоми»)» [9:II:162].

Не менш значущі спостереження робить Ю. Шевельов і над стилем (чи, сказати б, «художніми особливостями») памфлетів. Дослідник блискуче доводить, що хаотичність, ірраціональність памфлетів Хвильового, у чому звинувачували письменника його недоброзичливці, – позірна, що насправді, «позірний хаос викладу не тільки стимулює думку читача, не тільки відштовхує від статті примітива, він ще доносить до читача те, що Хвильовий високо цинив у літературній творчості і що він називав «запах слова». Письменник викликає цей запах, і це робить читача співучасником гри. «Хаос» у дійсності показується нехай експериментальною, але ви-

сокою організацією тексту. Памфлет стає літературою, «хаос» – літературним засобом» [9:II:170]. Гра асоціацій, зміна семантичного значення слова, «переключення» – «перейменування» одного й того самого поняття чи образу – характерні прийоми Хвильового-памфлетиста. «Говорячи про певне явище або поняття, – твердить Ю. Шевельов, – Хвильовий називає його певним ім'ям, але незабаром удається до зовсім іншого імені, часто взятого з іншої історичної або культурної сфери. Мостів Хвильовий не будує і знаків рівності не ставить, визначень не подає, рятівної руки не простягає. Інакше кажучи, Хвильовий пише для здогадливого читача [Виділення автора – Ю. Б.]. Самою манерою письма він відкидає примітивів, він шукає рівних собі, <...> провідною засадою письменницької техніки Хвильового було правило *sapienti sat* – розумному вистачає [9:II:171–172].

Таким чином, у памфлетах письменника Ю. Шевельов побачив відчайдушну спробу довести важливість для української літератури європейського шляху розвитку, орієнтації на «здогадливого» читача, іншими словами – необхідності існування повноструктурованої літератури. Чи не найважливішим способом досягти цього і для М. Хвильового, і для Ю. Шевельова була боротьба з тим, що один із них називав «просвітянством», а другий – «провінційністю».

На початку статті йшлося про основні тези, які «вчитуються» із праць Ю. Шевельова про М. Хвильового. Тепер варто додати ще одну, мабуть, найголовнішу тезу Ю. Шевельова, тезу, що мала безпосереднє відношення до М. Хвильового, хоча й сформульована в іншому творі вченого: «Картагена нашої провінційності мусить бути зруйнована». Саме ця, остання, вимога, яка була і для М. Хвильового, і для Ю. Шевельова своєрідною «ідеєю фікс» поєднала цих видатних представників української культури ХХ століття. Усім своїм життям, таким різним за тривалістю, але однаково сповненим творчим горінням і жертвовою працею, вони прагнули довести конечність такої мети. І кожен з них по-своєму реалізував її.

Література

1. Бойко Ю. Микола Хвильовий / Ю. Бойко // «Українське слово». — 1953. — Ч. 621. — 4 жовтня.
2. Гармаш Р. [Р. Бжеський]. Трагедія М. Хвильового – трагедія нашого покоління / Р. Гармаш. — [Б.м.] : «Українська критична думка, 1948. — 80 с.
3. Дивнич Ю. [Ю. Лавриненко]. Скрипник і Хвильовий : (Думки до п'ятнадцятиріччя смерті) / Ю. Дивнич // «Українські вісті». — 1948. — Ч. 40. — 15 травня.
4. Донцов Д. Микола Хвильовий / Донцов Д. // Вісник. — 1933, кн. 7—8. — С. 591—609.

5. Коваленко Б. Пролетарський реалізм в українській художній прозі / Коваленко Б. // Гарт. — 1927. — № 6—7. — С. 142—157.
6. Коряк В. На літературному фронті / Коряк В. — [Б.м.] : ДВУ, 1929. — 370 с.
7. Николишин С. Націоналізм у літературі на східних українських землях / Николишин С. // На чужині [вид. 2-е] / Николишин С. — [Б.м.] : [Б.в.]. — С. 3—54.
8. Русальський В. Микола Хвильовий — буревісник України : (до 18-річчя (13 травня 1933) з дня смерті) / Русальський В. // «Єдність». — 1952. — Ч. 15. — 4 травня.
9. Шерех Ю. Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології : в 3 т. Т. 1—2. / Юрій Шерех. — Х. : Фоліо, 1998.
10. Юринець В. Хвильовий як прозаїк / Юринець В. // Червоний шлях. — 1927. — № 1. — С. 253—268.